

De droom

Ik werd wakker en mijn droom vluchtte weg. Maar in datzelfde ogenblik zag ik voor mijn gesloten ogen de gestalte die mij in mijn droom verschenen was: een danseres, zittend in wolken van sneeuw witte, lucht-ijle tule, en deze wolken verborgen afwezige benen – een danseres zonder benen. Maar heel haar lichaam, haar gezicht, haar ogen, haar mond, haar armen, haar handen, haar vingers... heel haar wezen drukte dans uit.

Ik fluisterde: 'De danseres zonder benen,' en die hele dag kon ik me maar niet vrijmaken van die gestalte. Het ging door mijn gedachten: *hoe is het mogelijk te dansen zonder het belangrijkste instrument, zonder benen?* En toch danste ze; in haar dans gaf ze heel haar wezen. Al die dagen wist ik dat een nieuw boek geboren werd. Ik wilde niet. Arme ik, te vertellen van een danseres zonder benen! Het was te droevig.

'Laat me met rust!' smeekte ik. En na enige tijd liet ze me met rust.

Dat was in het jaar 1936. De droom vergat ik niet, maar hij liet mij los. Andere boeken werden geboren, jaren gingen voorbij, en een wereld van lijden kwam over mij heen. In gevangenschap werd ik naar de kampen van de vijand gevoerd, en door een wonder werd ik bevrijd en bereikte ik het land van mijn dromen: Israël.

In 1949 ontmoette ik in Jeruzalem, de hoofdstad van de één jaar oude staat, een katholieke schrijver uit Amerika, Thomas Sugrue. Nooit zal ik de indruk vergeten die deze invalide man op mij maakte – hij was volledig verlamd – maar hij was tot een geestelijke hoogte gestegen waar het lichamenlijk lijden geen invloed meer had. Zijn gezicht drukte totale rust uit, bovenmenselijke rust, en in zijn ogen las ik: *de ziel overwint alle lichamenlijke beklemming.*

Plotseling, uit het duister van mijn onderbewustzijn, steeg de danseres zonder benen op, en in datzelfde ogenblik vertelde ik deze man van mijn vreemde droom. Hij glimlachte.

‘Deze droom zal een boek worden. Wanneer en hoe, dat is niet belangrijk; je zult dit boek schrijven als de tijd gekomen is.’ En opnieuw gingen jaren voorbij.

In januari 1953, op weg naar het kleine hutje waarin ik in mijn kibboets woonde, bleef ik plotseling verschrikt staan. Mijn lippen fluisterden: ‘De danseres zonder benen’, en ik wist dat *ik* het was. Want toen mijn liefste stierf en ik nog maar een jonge moeder was van 29 jaar oud, werd mij het belangrijkste instrument tot geluk en zelfexpressie ontnomen. En toch drukte ik mij uit in al wat mij gebleven was.

Op dat ogenblik wist ik, dat als ik ooit mijn levensgeschiedenis op zou mogen schrijven, de naam van het boek zou zijn: ‘De danseres zonder benen’. Ik glimlachte naar het beeld van Thomas Sugrue, dat in mijn herinnering voor mij opsteeg.

‘Eindelijk is de tijd gekomen,’ zei ik.

De volgende morgen opende ik de krant en las dat Thomas Sugrue na een operatie in een ziekenhuis in New York was gestorven.

Kruispunt

Nee, ik was niet boos op de dood toen ik bij het sterfbed van mijn liefste zat. Ik huilde niet en ik leed niet, want ik begreep het niet. Alleen schemerde ergens het besef dat de tranen en het lijden op een keer toch zouden komen. Ik begreep dat ik van nu af aan alleen in gedachten met hem, met Avraham, zou kunnen praten – maar de afstand tussen fantasie en werkelijkheid was bij mij altijd al heel klein geweest. Ik wist dat de pijnen die hem zo lang gekweld hadden, opgehouden waren, en er kwam een vredigheid over mij.

De baby – ons zesde kind – lachte naar mij en ik lachte terug. Ik had haar meegenomen op de lange reis van Nederland naar Zwitserland, van de stad Groningen in het noorden van Nederland naar de stad Lugano in het zuiden van Zwitserland. Ik had haar meegenomen tegen het advies in van alle verstandige vrienden: ik wilde het voeden niet onderbreken, want ik had begrepen dat dit de laatste verbinding zou zijn tussen mij en ons geluk. Drie dagen geleden waren we aangekomen, twee dagen voor de operatie zou plaatsvinden: ik en de baby van vier maanden, en twee broers van Avraham die met ons meekwamen. Avraham had zijn jongste meisje maar vijf minuten gezien; de andere kinderen – de tweeling van zes, de twee andere jongetjes van vijf en drie en ons meisje van twee jaar – had hij niet weer gezien nadat hij voor herstel was weggegaan, een jaar geleden. Vijf minuten maar, één kindje maar, hij had naar haar geglimlacht en haar naam gefluisterd. *Fieke, kleine Fieke...* Zou dat genoeg kunnen zijn voor haar hele leven, dat haar vader naar haar geglimlacht had en haar naam had gefluisterd?

De dag na de operatie – de tiende mei 1926 – wekten de goede zusters van het ziekenhuis mij uit mijn slaap. Samen met de baby had ik in het ziekenhuis overnacht, en toen ik de gezichten van de verpleegsters zag, wist ik het. Mijn hand hield de zijne vast op het ogenblik dat de dood zich over hem erbarmde. Ik had de dood nooit eerder ontmoet. Hij was goed en vol mededogen, de dood. Nee – ik was niet boos op hem.

We namen Avraham mee, want zijn rustplaats moest midden in de gemeente liggen waarvan hij zoveel hield. Ze hadden een vastendag uitgeschreven in de gemeente Groningen, een dag van smeekbeden, toen ze de datum van de operatie hoorden. Alle Joden van de gemeente waren zo trouw, zo trouw aan de jonge, beminde Rav.

Die gehele reis voelde ik de aanwezigheid van één wagon tussen de andere wagons van de trein: die waarin Avraham rustte. Mijn goede zwagers, die zo bedroefd waren, noemden hem *haméth*, ‘de dode’. Ik wilde die naam niet horen. ‘De dode’ – wat een vreemde, verre naam. *Avraham – Avraham*.

Op het station van de stad Bazel naderde een groep rabbijnen de wagon waarin Avraham rustte, met gebed en psalmen. Ze hadden Avraham bij leven niet gekend, maar bij zijn dood begeleidden zij hem met hun smeekbeden. Och, lieve mensen, jullie eren hem, de jonge Rav. Jullie weten niet wie hij is... Avraham... *Avraham*.

Een jonge vrouw van mijn leeftijd nam ons een poosje in haar huis op tot de trein verder zou gaan. Ze liet me wat liggen en ze wilde de baby van me af nemen, maar juist in deze stille kamer wilde ik haar voeden. Het gezichtje van mijn kindje was zo roze, en tussen het drinken door keek ze naar me op en lachte.

Verzadigd en tevreden lag ze op mijn schoot, en de onbekende vrouw vroeg me haar de luiers te laten wisselen.

‘Geef mij haar maar, jij bent moe.’

‘Ik ben niet moe,’ zei ik en ik geloofde serieus dat ik de waarheid sprak.

Het verschonen van de luiers was een routineklusje. Ik praatte woordeloos met mijn baby.

‘Waar is het licht dan? Daar is het licht. Waar is mama dan? Hier is mama. En waar is papa?’

Plotseling was ik dodelijk vermoeid. Ik keek op naar de vrouw met een onuitgesproken bede om hulp. Ik zag dat ze huilde. Toen verlostten ook mij de tranen.

Langs de Rijn ging onze thuisreis. Vier dagen geleden waren we in omgekeerde richting getrokken. Toen had ik mijn eerste ontmoeting gehad met bergen; ik was nooit eerder over de Nederlandse grens geweest. Mijn ziel nam de eerste indruk van bergen tegelijk in zich op met het vreselijke gebeuren en ik kon geen onderscheid meer maken tussen bergen en pijn. In Lugano torende de hoge, eeuwige berg, de San Salvador, boven mij. Langs de Rijn overvielen mij de bergen van de Taunus. Als mijn kindje niet mijn zorgen en liefde had opgeëist, had ik het landschap dat langs ons raampje gleden niet kunnen verdragen.

Mijn zwagers waren vol tederheid en zorg. Elke keer als ik zwijgend en ernstig naar buiten keek, probeerden ze mij af te leiden met verhalen en vrolijk geklets. Hun pogingen ontroerden me; hun hart was toch ook gebroken door de dood van hun geliefde broer – de eerste van het dozijn broers en zusters die een weg ging waarvan geen mens terugkeert. Ze waren bijna een geslacht ouder dan ik, want Avraham was een van de jongsten van het gezin en ook hij was ouder dan ik. En zijn moeder – het lieve kleine moedertje, koningin van het geweldige gezin waarvan ze al een vierde geslacht mocht aanschouwen – wat moest zij een pijn hebben, nu het kind van haar weggenomen werd dat altijd haar lieveling was geweest, en dat ze toch altijd als de benjamin bleef beschouwen. Mijn gedachten vluchtten van mijzelf weg, van mijzelf en mijn kinderen, naar al die anderen die verdriet hadden om zijn dood. Het was goed te vluchten; mijn ziel verbleef op een strakke hoogvlakte, van waaruit ze met open ogen de toekomst overzag die zich

als in fel zonlicht voor mij uitstreekte. Ik ademde licht en oppervlakkig opdat mijn ziel maar niet van die hoogvlakte af zou moeten dalen, dat de betovering maar niet verbroken zou worden.

‘Je trekt zeker met de kinderen naar Amsterdam, niet?’ raadde mijn zwager.

De hele familie, ook mijn ouders en mijn broers met hun gezinnen, ook Avrahams familie, woonde in Amsterdam. Alleen wij, Avraham en ik, waren kort na ons trouwen naar Groningen vertrokken toen hij tot Rav van de gemeente en het ressort Groningen was benoemd. Al onze kinderen waren daar geboren.

‘Nee,’ antwoordde ik, ‘ik blijf in Groningen.’

‘Waarom zou je daar zo alleen blijven, terwijl de hele familie met liefde op je wacht?’

‘Ik zal niet alleen zijn. De hele gemeente houdt van Avraham. In die atmosfeer wil ik de kinderen opvoeden.’

‘Laat ons je dan helpen bij de opvoeding.’

Van mijn strakke hoogvlakte uit zag ik de talloze ooms en tantes, die zich met liefde op onze kleuters zouden werpen. Ik was immers pas 29, en zij waren veel ouder. Ik schudde mijn hoofd.

‘Nee,’ zei ik. ‘Ik zal ze opvoeden; ik alleen.’

Zo kenden ze me niet; ook ik was verbijsterd door deze nieuwe zekerheid die in mij opstond.

‘De financiële kant zal je ook moeilijk vallen,’ ging mijn zwager verder. ‘In Amsterdam zouden we je beter kunnen helpen.’

‘Ik zal zelf mijn best doen,’ antwoordde ik. ‘Er zijn genoeg dingen die ik zou kunnen doen: lezingen houden over opvoeding en over literatuur, verdergaan met mijn kinderboeken – ik wil proberen het zonder hulp te stellen.’

Wat was de lucht op mijn strakke hoogvlakte helder, maar koud... zo koud.

Mijn andere zwager, de stille, bescheidene, die tot nu toe had

gezwegen, begon: 'Ik weet toch hoe je van ons oude moedertje houdt. Natuurlijk wil je haar vaak bezoeken. Hoe kun je haar bezoeken als je in Groningen woont?'

In mijn hart bad ik: *Avraham, Avraham, jij die in dezelfde trein reist... help me toch!*

Mijn lippen zeiden: 'Ik mag de toekomst van de kinderen niet opofferen aan mijn verlangen om ons oude moedertje te zien.'

Opeens zag ik hoe arm mijn zwagers waren: als bedelaars smeekten ze om een aalmoes van mij – van mij, de rijke, in wier schoot het lot Avrahams kinderen had gelegd. Ze bedelden om een klein muntstukje van deze rijkdom, hun handen waren smekend naar mij uitgestrekt en van dat kleine muntstukje kon ik niet eens afstand doen. Ik hield mijn kindje stevig vast en fluisterde: 'Ik weet dat jullie me uit liefde aanraden om de gemeente te verlaten waar Avraham gewerkt heeft. Maar ik kan het niet, ik kan het heus niet. Toe, begrijp dat toch, en laat me met rust, uit liefde. Toe...'

Na een kort zwijgen wees mijn tweede zwager naar buiten en zei: 'Kijk eens, wat een oeroud kasteel daar op die hoge rots! Net als in een sprookje.'

Bij het eerste station in Nederland stapte mijn moeder in de trein. Uit alle macht probeerde ze haar ontroering te beheersen. Die worsteling deed me meer pijn dan eerlijk huilen. Er schreeuwde iets in mij: 'O, waarom heeft de natuur ons niet het vermogen gelaten gewoon moeder en kind te zijn en samen te huilen!'

Voor mijn moeder was zelfbeheersing de hoogste deugd. Niet je diepste gevoelens tonen – niet in vreugde, niet in liefde, niet in lichamelijk lijden, niet in zielenpijn. Had ik op dit ogenblik maar een moeder gehad die haar bitterheid om het verdriet van haar dochter uit kon schreeuwen. Als ik zo'n moeder had gehad, dan zou er rust en vrede in mijn gescheurde hart zijn gekomen.

Toen de trein Groningen naderde, begon ik over onze kinderen te tobben. Wisten ze al dat hun vader niet terugkwam? Wat zei hen de naam ‘vader’? De tweeling was vijf toen ze hun vader voor het laatst zagen – wat zouden ze er nog van weten? En de kleintjes, kleuters nog? Hadden de grote mensen hen verteld dat ze... Bij het woord ‘wezen’ stakte mijn hart in opstand.

Nog een station. Een oudere vrouw wachtte me op, de rabbijnsvrouw van die gemeente. Ze bracht me een fles warme melk.

‘Ik ben de rabbijnsvrouw in deze stad,’ zei ze. ‘Ik weet dat je je baby voedt. Hier is wat warme melk. Drink het.’

Ik had haar nog nooit gezien, maar ik kuste haar door het raam heen. Wat een liefde was er in deze melk!

In mijn huis – ons huis – nee, mijn huis, renden de kinderen op me af. Wat heerlijk dat hun moeder terug was! En de baby – wat goed, dat de baby weer in huis was!

‘Ze hebben me verteld dat vader dood is,’ begon Elle, de oudste van de tweeling. ‘Is dat waar?’

‘Ja,’ zei ik.

‘Net als die vogel?’

Ik wist gelijk wat hij bedoelde. Een paar weken geleden hadden de kinderen een dode kraai tussen de takken gevonden en hadden hun vragen gesteld. Ik had hun gezegd dat wat ze daar zagen, wat daar tussen de takken hing, er niet zo toe deed: dat was niet de echte vogel, alleen zijn jasje. De echte vogel, die was vrij en gelukkig, daar hoefden ze niet bedroefd om te zijn.

‘Ja, net als die vogel.’

Hij ging tevreden naar zijn speelgoed terug.

Toen ik ging liggen om de baby te voeden, kwam zijn tweelingbroer Menachem naar me toe, mijn kleine filosoof.

‘Moeder, is dat waar, dat God vader heeft meegenomen?’

‘Ja.’

‘Wou God je testen, zoals Hij Abraham wou testen? Of wou Hij vader gewoon graag bij zich hebben?’

‘Allebei.’

Wou God mij testen zoals Abraham? Wat was er met Abraham? Hij was bereid zijn zoon te offeren, maar ten slotte riep een engel uit de hemel hem toe dat hij hem niet hoefde te offeren. En ik... nee, ik was niet bereid, niet bereid zoals Abraham bereid was. Ik was enkel een vrouw, een vrouw die van hem hield, en erg jong – ik was geen heldin zoals Abraham een held en een vroom mens was. Maar Abraham hoefde hem niet te offeren, en ik, die geen heldin was, bracht hem ten offer op één van de bergen die God mij gewezen had.

‘Waarom huil je?’ vroeg Menachem.

Als een kleine rechter stond hij tegenover me. Zoete meisjes huilen niet.

Goede herinneringen

Ik slaagde er min of meer in een zoet meisje te zijn, tenminste voor zover het de kinderen betrof: ze zagen me niet huilen. Ik speelde met ze, ik zong, ik ving hun fantasieën op en deed mee met hun gekkigheid, en dat alles niet alleen omwille van hen. Als ik lachte, lachte ik van ganser harte. Iets in mij zei me dat het van nu af aan mijn taak zou zijn de rol van de vader te vervullen. Ik moest de voorraad vrolijke herinneringen voor hun toekomst aanleggen, zodat ze geen jeugd als wezen in hun herinnering zouden behouden, maar de jeugd van een gezond, compleet gezin.

Het moeilijkst waren de avonduren, nadat ik de kinderen naar bed had gebracht. Dan viel de zwaarte van de eenzaamheid op me, waarvoor geen vluchten mogelijk was. Het hielp niets of ik de kinderklaren verstellde, want onder het handwerk waren mijn gedachten vrij om te zwerven waarheen ze maar wilden. Ik schreef kinderboeken, ik bereidde mijn lezingen voor over opvoeding, voor de Volksuniversiteit, maar verder? Wat kon ik verder doen om niet op Avraham te wachten, die zo straks wel van het rabbinaat thuis zou komen, die me honderduit zou vragen over de kleine dingen die de kinderen die dag beleefd hadden, en dan zou ik hem alle grappige dingen vertellen die ze in de loop van de dag hadden gezegd. Die me zou vragen naar de opzet van zijn preek te luisteren, die hij voor de komende sabbat had voorbereid. Die voor de nacht de deur op slot zou doen, want dat was immers de taak van de man, over de veiligheid van zijn gezin te waken... Wat kon ik verder doen, om niet op hem te wachten, om niet elke avond, elke nacht teleurgesteld te worden, omdat ik het was die de deur op slot deed?

Mijn ouders en Avrahams familie hielden niet op invloed op mij te oefenen, dat ik de stad Groningen zou verlaten en onder de vleugels van de familie terug zou keren. Ik wilde niet. Vanaf het ogenblik dat ik mijn zwagers had uitgelegd waarom ik in de stad bleef waar onze kinderen geboren waren, had ik geen minuut van twijfel gekend. Om aan de smeekbeden van de familie een einde te maken, schreef ik aan allen een brief waarin ik de beweegredenen uitlegde, die mij tot mijn besluit hadden gebracht.

‘Ik kom niet terug,’ besloot ik, ‘ondanks alle goede herinneringen die mij aan mijn geboorteplaats binden.’

Mijn vader antwoordde: ‘Wees gezegend in de plaats die je gekozen hebt.’

Deze zegening van mijn geliefde, wijze en begrijpende vader was genoeg om mij de zekerheid te geven waarop ik steunde in de loop van de moeilijke, volle en rijke jaren, de jeugdijaren van de kinderen, die Avraham mij gelaten had.

Ik keerde niet onder de vleugels van de familie terug, ondanks de goede herinneringen – en dat waren er vele.

Kleine dingen, hier en daar, geen schokkende avonturen, maar voor het meisje in haar ouderlijk huis leken die kleine dingen uiterst belangrijke belevenissen. Verdriet en vreugde, traan en lach, zetelden bij mij als allernaaste en trouwe vrienden.

Verdriet: als de grote broers lachten om het meisjesachtige spelen met de pop, die niet eens een echte pop was maar een bundeltje lappen – ach, wat leed ik daar onder! Want de pop was voor mij een teergeliefde baby, en heel mijn liefde stroomde naar dat slappe lappenlijf in mijn armen. Wat begrijpen broers van zes, acht en tien jaar nou helemaal van de moederliefde in het hartje van een vierjarig meisje?

Vreugde: voor we gingen slapen zette mijn moeder zich aan de piano om kinderliedjes te spelen. Dagelijks dezelfde liedjes, en mijn kinderlijk conservatisme genoot van de heilige volgorde van die bekende deuntjes. Ik wist van tevoren welk liedje

op het voorafgaande zou volgen; er school een soort veiligheid in dit weten.

Veiligheid en vrede – dat was het wat ik in mijn jeugdjaren zocht. Lof van volwassenen, het gevoel dat ze me lief vonden, en bovenal: een baby blijven. Maar hoe kan een oudste meisje na drie zoons – en na haar werden weer zoons en dochters geboren – hoe kan zo'n grote dochter een baby blijven? Een vluchtige aai zou genoeg zijn geweest om mij te bewijzen dat ik klein en geliefd was, een grappig, kinderachtig bijnaampje. Maar voor zulke dingen is in een gezin met acht kinderen geen tijd. Een tante noemde me 'Knoes' in plaats van 'Clara' – o, wat hield ik van haar, alleen al om die bijnaam! Op een keer zei mijn vader 'lieverd' tegen mij, en ik holde naar mijn moeder en riep: 'Vader heeft me lieverd genoemd!' En toen ik op mijn zesde verjaardag een echte pop kreeg in plaats van de lappenbundel, en op Chanoeka daarna een zuigflesje voor de pop, ging ik in een hoekje zitten, de zuigfles met water gevuld en de speen in mijn mond, en droomde dat ik een baby was zoals het kleine zusje dat kort tevoren aan difterie was gestorven, en dat moeder van mij hield zoals van haar, toen ze nog leefde, en nog duizend maal zoveel nadat ze gestorven was.

We gingen niet naar de kleuterschool, we speelden thuis. Elke morgen voor mijn vader het huis verliet 'om zieke mensen beter te maken' – zo noemden we zijn taak – tekende hij voor zijn kleuters dieren, bomen, kindertjes, speelgoed, en liet die tekeningen voor ons achter met de opdracht ze uit te knippen. Op een keer had hij vergeten voor mijn vijfjarig broertje een tekening achter te laten, en mijn broertje tekende voor zichzelf een olifant en knipte die uit. Al die documenten werden tot in lengte van dagen in een doos bewaard, die vol relikwieën zat, in moeders kast. Toen we groter werden, bekeken we die dingen en luisterden naar de verhalen over elk ervan. Wie dit gemaakt had – wie dat gezegd had – hoe oud hij was toen hij dit en dat al kon doen. De inhoud van die doos was kostbaarder dan parels!

Het leren van de letters, eerst de Hebreeuwse letters en kort daarna, ook nog als vijfjarige, de Latijnse letters en het Nederlands, opende voor mij onbeperkte mogelijkheden tot zelfexpressie. De dingen die ik niet durfde te zeggen, kon ik schrijven. Toen ik zes was, kreeg ik op Rosh-hashana een nieuwe jurk, waar ik diepgelukkig mee was. Ook voelde ik dat je op zulke hoogtijdagen jezelf en de grote mensen allerlei goede daden moest beloven. Ik scheurde een wit randje van de krant af en in een verborgen hoekje schreef ik deze poëzie:

*Ik zal altijd zoet
En netjes op mijn goed zijn.*

Het was immers veel makkelijker het stukje papier onder mijn moeders bord te verstoppen, dan te zeggen dat ik zoet zou zijn! Ook was het veel makkelijker over baby's te schrijven: 'Nu ga ik vertellen van de kleine kindertjes. In hun wiegje liggen ze. Och, ze zijn zo lief!' – dan zoiets hardop te zeggen en je te schamen.

In tegenstelling tot mijn liefde voor letters, was ik niet in het minst geïnteresseerd in cijfers; zelfs voor klokkijken kon ik niet warmlopen, en mijn moeder wanhoopte al of ik ooit het spel van de uren machtig zou worden. Daarentegen waren de Hebreeuwse lessen van mijn vader een wederzijds geluk: wat een verovering om met mijn eigen ogen de lofzegeningen te kunnen lezen die ik al lang uit het hoofd kende en begreep. Om in het Hebreeuws de spannende geschiedenis van Jozef te kunnen lezen! Soms tekende mijn vader in het opschrijfboekje illustraties naast de Hebreeuwse woorden; naast de eerste zinnen van Pharaos droom tekende hij Pharaos bed, en boven zijn hoofd slikten de zeven magere koeien de zeven vette in. En naast Pharaos bed stond een nachtkastje waarop zijn koninklijke kroon lag, want 's nachts zet zelfs een koning zijn kroon af. Wat was ik teleurgesteld toen ik voor het eerst koningin Wilhelmina zag, die zelfs midden op de dag geen kroon op had!